



વૈદિક આચારના અંગો – સત્ય અને શ્રદ્ધા

ભારતી એ. પટેલ

વ્યાખ્યાતા સહાયક

વેદો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળસ્ત્રોત છે. વેદો અને વૈદિક વાક્યમય દ્વારા આપણને ભારતીય સમસ્કૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વેદોમાં ભાષા, દેવતાખ્યાન, ધર્મ વગેરે વિષયક બહુમૂલ્ય સામગ્રી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. માનવમાત્રના કર્તવ્યોનો પણ તેમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં સત્ય, અહિંસા, દાન વગેરે વિવિધ આચાર તત્ત્વોનો વિવિધ રીતે ઉલ્લેખ થયેલો છે. તેમાંથી સત્ય અને શ્રદ્ધા એ બે આચારો અંગે વેદોમાં જે વિધાન થયેલું છે તે દર્શાવવાનો પ્રસ્તુત શોધલેખનો ઉદ્દેશ્ય છે.

મનુષ્યના જીવનમાં આચારનું અત્યંત મહત્ત્વ છે. યોગ્ય આચારણ એ તે મનુષ્યજીવનનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. 'સત્ય' એ તો મનુષ્યજીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ છે એમ કહી શકાય. સત્ય બોલવું એ મનુષ્યનું એક શ્રેષ્ઠ નૈતિક મૂલ્ય છે. સત્ય એ છે જે વર્તમાન જગતનો તાત્ત્વિક બોધ કરાવે. મન અને વાણીનું એક થવું એ સત્ય છે. આ સત્ય શબ્દના 'સાયું', 'વાસ્તવિક', 'અસલી', 'ઈમાનદાર', 'નિષ્કપટ', 'નિષ્ઠાવાન', વગેરે વિવિધ અર્થો થાય છે.^૧ અમરકોશમાં સત્યમ્, તથ્યમ્, ઋતમ્, સમ્યક્ એ ચારને સત્યના પર્યાયવાચી શબ્દો ગણાવ્યા છે.^૨

વેદમાં વિવિધ રીતે 'સત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. (સત્તા)માંથી નિષ્પન્ન થયેલો હોવાને કારણે 'સત્ય' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'સત્તાવાળો' કે 'વાસ્તવિક' એવો પ્રતીત થાય છે. વેદમાં વિવિધ સ્થાને આ અર્થમાં સત્ય શબ્દ પ્રયોજાયો છે. જેમકે, ય: સુન્વતે પદ્યતે દધ્નુ આ ચિદ્વાજં દર્દર્ષિં સ કિલાસિ સત્ય: । - હે દુર્ધુર્ષ, જે તું સોમાભિષવ કરવાવાળા, પુરોડાશાદિ રાંધનારને બળ પ્રદાન કરે છે તે તું 'વાસ્તવિક' (સત્તાવાળો) છે.^૩ અહીં ઈન્દ્રને વાસ્તવિક કહેવામાં આવ્યો છે. અગ્નિનો પણ 'વાસ્તવિક' તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. જેમકે - 'જેને પૂર્વના દેવોએ પ્રકાશિત કર્યો છે તે નિશ્ચય જ વાસ્તવિક છે.'^૪ વિશેષણ રૂપે 'વાસ્તવિક' અર્થમાં 'સત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. જેમકે, ત્વં દેહિ સહસ્રિણં રયિં નોદ્ગ્રોધેણ વચસા સત્યમગ્રે । - 'હે અગ્નિ ! તું દ્રોહરહિત વાણીથી અમને સહસ્રની સંખ્યામાં 'વાસ્તવિક' ધન પ્રદાન કર.'^૫ અહીં રયિમ્ના વિશેષણ તરીકે 'સત્યમ્' શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

ભાવ સાહચર્યને કારણે 'સત્ય' શબ્દના 'સાયું' એ અર્થનો 'વક્ષાદાર', 'સફળ', 'પૂર્ણ' વગેરે અર્થોમાં વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. જેમકે, ત્વં સત્પતિર્મઘવાનસ્તરુત્રસ્ત્વં સત્યો વસવાન: સહોદા: । - 'તમે વીરોના સ્વામી મઘવન્ અમારા રક્ષક સાચા

^૧ સન્ના, વાસ્તવિક, અસલી, 2.ઈમાનદાર, નિષ્કપટ, નિષ્ઠાવાન (સંસ્કૃત-હિન્દી કોશ, લે. વામન શિવરામ આપ્ટે, પૃ. 1063)

^૨ અમરકોશ:, પં. કુલચન્દ્ર ગોતમ, વારાણસી, પૃ. 42

^૩ ઋગ્વેદ 2-12-15

^૪ સ હિ સત્યો યં પૂર્વે ચિદ્દેવાસશ્ચિદ્દમીધિરે । (ઋગ્વેદ 5-25-2)

^૫ ઋગ્વેદ 3-14-6

(વફાદાર), બહુ ધનવાળા અને વિજય આપનાર છો.^૬ 'હે ઈન્દ્ર તમે સાચા (વફાદાર) છો.^૭ સત્યા: સન્તુ યજમાનસ્ય કામા: । - 'યજમાનની કામનાઓ સાચી (સફળ) થાય.^૮ इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमर्तयर्दिहोपब्रुवे वाम् । - "હે માતા પિતા ઘાવાપૃથિવી ! જે પ્રાથના હું તમને બન્નેને કરું તે 'પૂર્ણ' થાય."^૯

સંજ્ઞારૂપે 'સત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક (સરચાઈ) અર્થમાં પણ મળે છે. જેમકે, विश्वमा प्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्त्यस्त्वावान् । - 'હે ઈન્દ્ર ! તમે તમારી મહત્તાથી સમગ્ર અન્તરિક્ષને ભરી દીધું છે, સરચાઈ એ છે કે તમારા સમાન અન્ય કોઈ નથી.^{૧૦} ક્રિયાવિશેષણના રૂપમાં 'વસ્તુતઃ', 'સાચે જ' એવા અર્થોમાં 'સત્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. જેમકે, सत्यं त्वेषा अमवन्तो दनवञ्चिदा रद्वियासः मिहं कृण्वन्त्यवाताम् । - 'દીપ્તિવાન અને બળવાન મરુદ્ગણ સાચે જ મરુભૂમિમાં પણ વાયુરહત વૃષ્ટિ કરે છે.^{૧૧} ઋગ્વેદમાં સત્યનું કથનમાત્ર નથી પણ સત્યને કાર્યમાં પરિણત કરવાનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. 'મનુષ્ય સત્ય બોલે તે પ્રમાણે આચરણ કરે. એવું કરનાર ઋભુ સોમામૃતને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૨}

ઋગ્વેદમાં 'સત્ય', 'વાસ્તવિક' એવો અર્થ દર્શાવતા 'ઋત' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો પણ જોવા મળે છે. જેમકે, ऋतेन राजन् अनृतं विविञ्चिन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि । - 'હે રાજન્ ! તમે સત્યથી અસત્યનો વિવેક કરતા મારા રાષ્ટ્રના આધિપતિ થાઓ.^{૧૩}

'સત્યના આધારે પૃથિવી ટકેલી છે'^{૧૪} તથા 'ઋતના તન્તુઓ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે'^{૧૫} એવું પણ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે.

મનુષ્યના જીવનમાં શાશ્વતનિયમ તરીકે ઋતનો અને પવિત્ર નિયમ તરીકે સત્યનો સમાવેશ થાય ત્યારે તે નૈતિક નિયમના રૂપમાં પરિણમે છે. આ સ્થિતિમાં ઋતનો પ્રયોગ 'સત્ય' માટે તથા અનૃતનો પ્રયોગ 'અસત્ય' માટે થાય છે. વરુણ અને મિત્ર એ ચરિત્ર સમ્બન્ધી દેવ હોવાથી મિત્રાવરુણના સૂક્તમાં આવો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ મિત્રાવરુણને અસત્યનો વિનાશ કરી સત્યથી યુક્ત થવા માટેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.^{૧૬}

ઋગ્વેદમાં દેવોને ઋતપાલકના રૂપમાં દર્શાવાયા છે. જેમકે, ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाती । - 'ઋતના માર્ગ પર ઉષા સીધી જાય છે. માર્ગથી પરિચિત હોવાને કારણે તે ક્યારેય પથભ્રષ્ટ થતી નથી.^{૧૭} સત્યને રક્ષકના રૂપમાં સ્વીકારતા ઋગ્વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે - सा मा सत्योक्तिः परिपातुः विश्वतः । - 'તે સત્યકથન ચારેય તરફથી મારી રક્ષા

^૬ ઋગ્વેદ 1-174-1

^૭ त्वं सत्यम् इन्द्र । (ઋગ્વેદ 1-63-3)

^૮ ઋગ્વેદ 10-116-8

^૯ ઋગ્વેદ 1-185-11

^{૧૦} ઋગ્વેદ 1-52-13

^{૧૧} ઋગ્વેદ 1-38-7

^{૧૨} सत्यमूर्चुर्नर एव हि चक्रुरनु स्वधामृभवे जग्मुरेताम् । (ઋ. 4-22-6)

^{૧૩} ઋગ્વેદ 10-124-4

^{૧૪} सत्येनोत्तमिता भूमिः । (ઋગ્વેદ 10-85-1)

^{૧૫} ऋतस्य तन्तु विततः । (ઋગ્વેદ 9-73-9)

^{૧૬} अवातिरतमनुतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे । (ઋ. 1-152-1)

^{૧૭} ઋ. 5-80-4

કરે.^{૧૮} દેવતાઓ સત્યકથનના રક્ષક હોય છે અને અસત્યાદીઓને દણિડત કરે છે. વરુણદેવને વેદમાં મનુષ્યોના સત્ય અને અસત્યનું નિરીક્ષણ કરતા દર્શાવ્યા છે – યાસાં રાજા વરુણો યાતિ મધ્યે સત્યાનૃતે અવશ્યજ્ઞનાનામ્ । જો કોઈ મનુષ્ય અસત્યનું આચરણ કરતો જણાય તો તેને પકડીને વરુણદેવ પોતાના પાશો વડે બાંધી દે છે. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે, છિનન્તુ સર્વે અનૃતં વદન્તં યઃ સત્યવાદ્યતિ તં સૃજન્તુ ।- (વરુણના પાશ) અસત્ય બોલનાર બધાને બાંધી દે છે અને જે સત્યવાદીઓ છે તેમને સ્પર્શતા પણ નથી.^{૧૯} વરુણદેવ સત્યાચરણને વધારનારા છે એવું પણ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે.^{૨૦} ઈન્દ્રદેવને પણ અસત્યવાદીઓને દણિડ કરતા દર્શાવ્યા છે – હન્તિ રક્ષો હન્ત્યાસદ્વદન્તમુભાવિન્દ્રસ્ય પ્રસિતૌ શયાતે । - ‘ઈન્દ્રદેવ રાક્ષસો અને અસત્યવાદીઓને દણિડત કરે છે તથા તે બન્નેને બન્ધનમાં નાંખે છે.’^{૨૧} અગ્નદેવ વિષે ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘જે અસત્ય વડે સત્યને નષ્ટ કરે છે તે યાતુધાનને અગ્નિ પોતાના તેજથી નષ્ટ કરે છે.’^{૨૨}

આ સત્ય કે ઋતના કથન પર ઋગ્વેદમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સત્યની ઉત્પત્તિ શ્રદ્ધાથી થાય છે એવો એક ઉલ્લેખ યજુર્વેદમાં જોવા મળે છે.

વ્રતેન દીક્ષામાપ્રોતિ દીક્ષયાપ્રોતિ દક્ષિણામ્ ।
દક્ષિણયા ઋદ્ધામાપ્રોતિ ઋદ્ધયા સત્યમાપ્યતે ॥

શ્રદ્ધા પણ મનુષ્યના જીવન માટે એક આવશ્યક ગુણ છે. શ્રદ્ધાથી મનુષ્યને જીવનમાં સત્યનિષ્ઠ બનવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રદ્ધા શબ્દ ‘ઋત્’ અને ‘ધા’ એ બેના યોગથી બન્યો છે. ‘ઋત્’ શબ્દનો અર્થ ‘સત્ય’ છે અને ‘ધા’નો અર્થ ‘ધારણ કરવું’ એવો થાય છે. મન, વચન અને કર્મથી સત્યને ધારણ કરવું એને ‘શ્રદ્ધા’ કહે છે. વારંવારના અનુભવ અને પરીક્ષા દ્વારા જ્યારે સત્યનું વાસ્તવિક રૂપ દૃઢવિશ્વાસનો વિષય બને છે ત્યારે તેને ‘શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે. શ્રદ્ધા શબ્દથી બે પ્રકારના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો તેનું દેવતારૂપ અને બીજું જનસામાન્યનો વિશ્વાસ. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૧૫૧મા સૂક્તમાં શ્રદ્ધાના દેવતારૂપની મહત્તાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે, ‘શ્રદ્ધાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, યજ્ઞની આહુતિ શ્રદ્ધાથી યજ્ઞકુંડમાં હોમવામાં આવે છે.’ – ઋદ્ધયાગ્નિઃ સમિધ્યતે, શ્રદ્ધયા હૂયતે હવિઃ ।^{૨૩} જીવનના સંઘર્ષમાં પણ શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ પ્રદર્શિત કરતા ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે –

યથા દેવા અસુરેષુ શ્રદ્ધામુગ્રેષુ ચક્રિરે ।
એવં ભોજેષુ યજ્વસ્વસ્માકમુદિતં કૃધિ ॥^{૨૪}

જેવી રીતે ધન અને વિજય વગેરેને ચાહનારા મનુષ્યો શત્રુઓને ભયભીત કરનારા બળવાન પુરુષો પર શ્રદ્ધા રાખે છે તેવી રીતે ભોજન કરનાર, કરાવનાર મનુષ્યોમાં અને યજ્ઞ કે દાનશીલ મનુષ્યોમાં અમારું વચન શ્રદ્ધાયોગ્ય કરો. આ શ્રદ્ધાદેવીને પોતાનું જીવન શ્રદ્ધાયુક્ત કરવા માટે પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.^{૨૫}

^{૧૮} ઋ. 10-37-2

^{૧૯} અથર્વવેદ 4-16-6

^{૨૦} ઋતવાન્ ઋતજાતા ઋતાવૃદ્ધો ઘોરાસો અનૃતદ્વિષઃ । (ઋ. 7-66-13)

^{૨૧} ઋ. 7-104-3

^{૨૨} ઋતં યે અગ્રે અનૃતેન હન્તિ । તમર્ચિષા સ્ફૂર્જયજ્ઞાતવેદઃ । (ઋ. 10-87-11)

^{૨૩} ઋ. 10-151-1

^{૨૪} ઋ. 10-151-3

^{૨૫} શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપયેહ નઃ । (ઋ. 10-151-5)

આ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ 'આસ્થા' એવા અર્થમાં થયેલો છે. જેમકે, ન શ્રદ્ધિતં તે મહત્ત્વ ઇન્દ્રિયાય । - 'હે ઈન્દ્ર! તારા મહાન સામર્થ્ય અને ઔશ્વર્યને માટે અમારી આસ્થા છે.'^{૨૬} નિષ્ઠા એવા અર્થમાં પણ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. જેમકે, 'હું અશ્વોને વિભક્ત કરતો શત્રુઓના ધનને હરવા માટે નિષ્ઠા સાથે રથ ઉપર ચઢું.'^{૨૭} વિશ્વાસ એવા અર્થમાં શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ વધારે થયેલો છે. જેમકે ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે - તદસ્યેદં પશ્યતા ભૂરિ પૃષ્ઠં શ્રદિન્દ્રસ્ય ધત્તન વીર્યાય । - 'ઈન્દ્રના આ પ્રવૃક્ષ અને વિસ્તીર્ણ પરાક્રમને જુઓ, તેમની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ કરો.'^{૨૮} ઋગ્વેદના ૧૪૭મા સૂક્તમાં કહ્યું છે- 'હે ઈન્દ્ર ! હું તારા મુખ્ય તેજ માટે વિશ્વાસી છું. જેનાથી તું ગતિશીલ વૃત્તને મારે છે અને લોકમાં જળપ્રદાન કરે છે.'^{૨૯} અન્યનું મહત્ત્વ સ્વીકારનારના મનમાં જ શ્રદ્ધા જેવો પવિત્ર ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. યજુર્વેદમાં કહ્યું છે,

દૃષ્ટ્વા રૂપે વ્યાકરોત્ સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ ।
અઋદ્ધામનૃતેઽદધાચ્છ્રદ્ધાં સત્યે પ્રજાપતિઃ ॥^{૩૦}

'પ્રજાપતિએ સત્ય અને અસત્યના સ્વરૂપને જોઈને અલગ કર્યું. તેમણે અસત્યમાં અશ્રદ્ધા અને સત્યમાં શ્રદ્ધાને સ્થાપિત કરી છે.' કદાચ આ જ કારણે મનુષ્યમાં સત્ય પ્રતિ શ્રદ્ધા અને અસત્ય પ્રતિ અશ્રદ્ધા જોવા મળે છે.

શ્રદ્ધા એ સામાજિક ભાવ છે જે સદાચારથી પોષિત છે અને બધા જ ધર્મના લોકોમાં આ શ્રદ્ધા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; જેનો મૂળસ્રોત વેદોમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને આ શ્રદ્ધા દ્વારા મનુષ્યના સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ એવા 'સત્ય'ની ઉત્પત્તિ થાય છે.

^{૨૬} ઋ. 1-104-6

^{૨૭} આયદશ્વાન્ વનન્વતઃ શ્રદ્ધયાહં રથે રુહમ્ । (ઋ. 8-1-31)

^{૨૮} ઋ. 1-03-5

^{૨૯} ઋતે દધામિ પ્રથમાય મન્યવેઽહન્યદ્ વૃત્રં નર્યં વિવેરપઃ । (ઋ. 10-147-1)

^{૩૦} યજુ. 19-77